

دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه (قم)

رشته اخلاق اسلامی

گرایش: فلسفه اخلاق

پایان نامه کارشناسی ارشد

عنوان:

چالشهای اخلاقی تسلیحات بیولوژیک و دیدگاه اسلام درباره آن

استاد راهنما:

دکتر محمد تقی اسلامی

استاد مشاور:

دکتر عبدالحسین دلیمی اصل

دانش پژوه:

زهرا دلیمی اصل

۱۳۹۴

تاریخ: شماره ۱۵/۳

شماره: .....

پیوست: .....

بسمه تعالی

معاونت آموزشی

«تاییدیه اعضای هیئت داوران

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد»

پایان نامه خانم **زهرا دلیمی اصل** تبعه ایران دارای کد تحصیلی ..... تحت عنوان **چالشهای اخلاقی تسلیحات بیولوژیک و دیدگاه اسلام درباره آن** در تاریخ **دی ۱۳۹۴** توسط هیئت محترم داوران بررسی و با نمره و درجه پذیرفته شد و جهت تکمیل درجه کارشناسی ارشد ارجاع می گردد.

محل امضاء تاریخ	دته علمی	نام و نام خانواده	هئت داوران
		محمد تقی اسلامی	استاد راهنما
		عبدالحسین دلیمی اصل	استاد مشاور
			استاد داور

معاون آموزشی جامعه
المصطفی (ص) العالمیه
محمدجعفر علمی
تاریخ و امضاء

تعهدنامه اصالت اثر

بسمه تعالی

اینجانب زهرا دلیمی اصل. دارای کد تحصیلی..... متعهد می شوم:

مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب تحت نظارت و راهنمایی اساتید راهنما و مشاور دانشگاه مجازی المصطفی(ع) بوده و به دستاوردهای دیگران که در این پژوهش از آنها استفاده شده است، مطابق مقررات و روال متعارف ارجاع داده شده و در فهرست منابع و مآخذ ذکر شده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

در صورت اثبات تخلف در هر زمان، مدرک تحصیلی صادر شده توسط دانشگاه از درجه اعتبار ساقط بوده و دانشگاه حق پیگیری قانونی خواهد داشت.

کلیه نتایج و حقوق حاصل از این پایان نامه متعلق به دانشگاه مجازی المصطفی(ع) می باشد. هرگونه استفاده از نتایج علمی و عملی، واگذاری اطلاعات به دیگران یا چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس از این پایان نامه بدون موافقت کتبی دانشگاه دانشگاه مجازی المصطفی(ع) ممنوع است.

مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه به عهده نویسنده است و هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع، بلا مانع است و چاپ و نشر آن، به رعایت آئین نامه دانشگاه مجازی المصطفی(ع) بستگی دارد.

تاریخ: .....

امضاء: (به صورت عکس)

تقدیم به:

این پایان نامه را به شهدا، امام
شهدا و همه ی سالکین طریق
الی الله تقدیم می کنم.
باشد که انوار لطف و معرفت
این عزیزان، چراغ راهمان
گردد.

تشکر و قدر دانی:

سپاس بی‌نهایت به درگاه خدوند متعال که فرصتی را جهت گام نهادن در مسیر علم و دانش برایم فراهم نمود.

تشکر و تقدیر از کلیه کارکنان دانشگاه مجازی المصطفی صلی الله علیه و آله و مخصوصاً اعضای گروه علمی - تربیتی اخلاق اسلامی به جهت حمایت‌ها و پشتیبانی‌های لازم که در تمام مراحل؛ تحصیل دروس و تدوین پایان‌نامه از اینجانب به عمل آورده‌اند.

تقدیر و تشکر خالصانه از جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی اسلامی که در این راه با باریک بینی، شکیبائی و راهنمایی‌های ارزنده خویش، مرا یاری فرمودند.

تشکر قلبی از جناب دکتر عبدالحسین دلیمی اصل که به عنوان استاد مشاور از ابتدا تا انتهای این مسیر همواره یار و یاور بنده بودند.

با نهایت تشکر و سپاس از شهدا و جانبازان و ایثارگران عزیز که با رشادت‌ها و ایثارگری‌های خود، امنیت را به کشور عزیزمان هدیه کردند و محیطی امن را مهیا نموده تا بتوانیم در کمال آرامش به تحصیل ادامه دهیم.

در ضمن از خانواده عزیزم که با حسن خلق، سعی وافر، تلاش خستگی ناپذیر، سعه صدر، اینجانب را در تهیه این تحقیق یاری نمودند، تشکر می‌کنم.

چکیده

عوامل بیولوژیک به عنوان ابزاری برای جنگ و ترور (بیوتروریسم) و برای ایجاد ترس و وحشت در جمعیت های آسیب پذیر به کار برده می شوند. ایالات متحده آمریکا و برخی از کشورهای غربی بعنوان بزرگترین تولید کننده بارها از این سلاح در جنگ های مختلف استفاده نموده اند. سلاح های میکروبی قادرند بعنوان سلاح های پیشرفته با کمترین هزینه و بدون نیاز به لشکرکشی باعث نابودی انسانها، حیوانات، گیاهان و خسارت عظیم زیست محیطی شوند. سوال اصلی تحقیق حاضر این است که آیا استفاده از سلاح های بیولوژیک در جنگ ها از نظر شرع اسلام مجاز است؟ چالشهای اخلاقی ناشی از استفاده از تسلیحات بیولوژیک چیست؟ برای برون رفت از این چالش، اسلام چه دستورات اخلاقی را توصیه می کند؟ در این تحقیق برای جمع آوری اطلاعات از منابع معتبر ادیان و کتب اسلامی و مرجع در کتابخانه و موتورهای جستجوگر و برخی از سایت های اسلامی استفاده شد. نتایج این تحقیق نشان داد که پیروان ادیان مختلف خشونت و کشتار جمعی و استفاده از سلاحهای بیولوژیک را قبیح ذاتی و عقلی نمی دانند و یا بدور از تعالیم مذهبی و تحت تاثیر تفکرات سکولاریته معتقد به نسبی بودن قبح آن هستند. ولی اسلام راستین با کاربرد سلاحهای بیولوژیک در جنگها و کشتار مردم بیگناه کاملاً مخالفت دارد. در واقع شیعه امامیه تولید، تکثیر و کاربرد سلاحهای کشتار جمعی را یک عمل غیر اخلاقی و دور از ارزشهای انسانی می داند و شرعاً مسلمانان را از آن برحذر می دارد.

کلید واژه ها :

اخلاق اسلامی، سلاح بیولوژیکی، کشتار جمعی، حسن و قبح، ادیان و اسلام

فهرست مطالب

فصل اول:

کلیات

- ۱-۱- مقدمه..... ۱
- ۲-۱- تبیین موضوع (بیان مسئله)..... ۳
- ۳-۱- سؤالات اصلی..... ۴
- ۴-۱- سؤال‌های فرعی..... ۴
- ۵-۱- فرضیه تحقیق..... ۴
- ۶-۱- اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش..... ۴
- ۷-۱- روش تحقیق:..... ۵
- ۸-۱- پیشینه تحقیق:..... ۵
- ۹-۱- تعریف مفاهیم:..... ۵
- ۱-۹-۱- کلیدواژه اول:..... ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
- ۲-۹-۱- کلیدواژه‌های دوم:..... ۱۱
- ۳-۹-۱- کلیدواژه‌های سوم:..... ۱۳
- ۱۰-۱- سلاح‌های بیولوژیک..... ۱۷
- ۱-۱۰-۱- عوامل جنگ‌افزارهای بیولوژیکی براساس ماهیت..... ۲۲
- ۱۱-۱- اخلاق جنگ..... ۲۴
- ۱-۱۱-۱- پرسش‌های اصلی در اخلاق جنگ..... ۲۴
- ۲-۱۱-۱- نظریات مکاتب اخلاقی در مورد جنگ..... ۲۵
- ۱-۱۱-۲- نظریه اخلاقی کانت:..... ۲۵

- ۱۱-۱-۲-۲- نظریه سود گرایان:..... ۲۶
- ۱۱-۱-۳-۲- نظریه جنگ عادلانه:..... ۲۷
- ۱۱-۱-۴-۲- جواز و درستی اصل جنگ و شیوه جنگیدن:..... ۲۷
- ۱۱-۱-۵-۲- جنگ و صلح از لحاظ رویکرد:..... ۲۸
- ۱۲-۱- تاریخچه جنگ و کشتار نزد پیروان ادیان:..... ۳۱
- ۱۲-۱-۱- دین مسیحیت:..... ۳۲
- ۱۲-۱-۱-۱- جنگ و کشتار در کتاب عهد عتیق:..... ۳۲
- ۱۲-۱-۲-۱- جنگ در کتاب عهد جدید:..... ۳۳
- ۱۲-۱-۲- دین یهود..... ۳۴
- ۱۲-۱-۳- دین زرتشت:..... ۳۵
- ۱۲-۱-۴- آیین هندو..... ۳۶
- ۱۲-۱-۵- آیین بودا..... ۳۶

فصل دوم چالش های ناشی از جنگ

- ۱-۲- تبعات و چالش های اجتماعی..... ۴۲
- ۱-۱-۲- فروپاشی خانواده ها..... ۴۲
- ۲-۱-۲- مهاجرت گسترده..... ۴۳
- ۳-۱-۲- گسترش فقر و حاشیه نشینی..... ۴۴
- ۴-۱-۲- شیوع گرسنگی و سوء تغذیه..... ۴۶
- ۵-۱-۲- شیوع بیماری های عفونی..... ۴۷
- ۶-۱-۲- شیوع فحشا و فساد و فروپاشی اخلاقی..... ۴۷
- ۲-۲- تبعات اقتصادی جنگ ها و کشتارها جمعی..... ۴۸
- ۱-۲-۲- تخریب زیرساخت های اقتصادی و تولیدی و گسترش بیکاری و تورم..... ۴۸
- ۲-۲-۲- مهاجرت روستائیان مناطق جنگی به شهرها..... ۴۹
- ۳-۲- بررسی تبعات روانی ناشی از جنگ ها..... ۴۹

- ۴-۲- تبعات فرهنگی جنگ‌ها..... ۵۳
- ۵-۲- تبعات تخریب محیط‌زیست..... ۵۴
- ۶-۲- دستورات اسلام برای مقابله با چالش‌های جنگ..... ۵۵

فصل سوم :

ماهیت جنگ و اخلاق جنگ در دین اسلام

- ۱-۳- اخلاق جنگ از دیدگاه قرآن مجید..... ۶۰
- ۲-۳- اخلاق جنگ از منظر امیرمؤمنان علی (ع):..... ۶۸
- ۳-۳- اخلاق جنگ از منظر احادیث و روایات اسلامی..... ۷۰
- ۱-۳-۳- پیش از شروع جنگ:..... ۷۰
- ۲-۳-۳- در خلال جنگ:..... ۷۲
- ۱-۲-۳-۳- آموزه‌ها اخلاقی برای خودسازی رزمندگان..... ۷۲
- ۲-۲-۳-۳- آموزه‌ها اخلاقی برای رعایت حقوق انسانی..... ۷۳
- ۳-۲-۳-۳- آموزه‌ها اخلاقی برای حفظ و صیانت از محیط زیست..... ۷۵
- ۴-۳- اخلاق جنگ در فقه شیعه..... ۷۹
- ۱-۴-۳- جواز جنگ و جهاد از منظر فقه شیعه..... ۷۹

فصل چهارم:

تحلیل یافته‌ها و پیشنهادات

- ۱-۴- تحلیل مکاتب اخلاقی جنگ و صلح..... ۹۳
- ۲-۴- تحلیل بازدارندگی سلاح‌های کشتارجمعی:..... ۱۰۰
- ۱-۲-۴- کشتارجمعی و باز دارندگی:..... ۱۰۰

۱۰۱	۲-۲-۴ - بازدارندگی و عقلانیت:.....
۱۰۱	۳-۲-۴ - استدلال و وظیفه گرایانه:.....
۱۰۲	۳-۴ - تحلیل جنگ و کشتار جمعی در مکاتب کلامی اسلامی:.....
۱۰۶	۴-۴ - مستندات فقهی و حقوقی.....
۱۱۴	۵-۴ - نتیجه گیری:.....
۱۱۷	۶-۴ - پیشنهادات:.....
۱۲۰	منابع و مآخذ.....
۹۳	پیوست ها.....

فصل اول: کلیات

۱- مقدمه

جنگ بیولوژیک عبارت است از: استفاده عمدی از میکروارگانیسم‌ها (باکتری‌ها و ویروس‌ها انگل‌ها و قارچ‌ها) یا محصولات آنها برای از بین بردن یا ایجاد بیماری در انسان، حیوان یا گیاه. اگرچه استفاده از سلاح‌های بیولوژیک موضوع جدیدی نیست ولی فناوری‌های تولید و تحویل آنها در طی قرون متمادی توسط اقوام و ملت‌های گوناگون توسعه فراوانی یافته است. در واقع هزاران سال است که عوامل بیولوژیک به‌عنوان ابزاری برای جنگ و ترور (بیوتروریسم) به کار رفته‌اند تا در جمعیت‌های آسیب‌پذیر ایجاد ترس و وحشت نمایند. علاوه بر جمعیت‌های انسانی حیوانات و گیاهان نیز به‌عنوان اهدافی برای سلاح‌های بیولوژیک مطرح بوده‌اند. ایده استفاده از میکروارگانیسم‌ها برای جنگ یا ترور تاریخچه‌ای بسیار طولانی دارد زیرا حتی قبل از درک چگونگی انتشار بیماری‌ها این نکته روشن شده بود که اجساد انسان‌ها یا حیوانات مرده می‌تواند سبب شیوع بیماری شود. شاید اولین اقوامی که از روش‌های اولیه جنگ بیولوژیک استفاده کردند آشوری‌ها و یونانی‌ها در قرن ششم قبل از میلاد باشند. در تاریخ ذکر شده است که آشوری‌ها چاه‌های آب دشمنان خود را با دانه‌های چاودار آلوده می‌کردند. یونانی‌ها نیز برای آلوده کردن چاه‌های آب دشمنان خود از گیاهانی استفاده می‌کردند که باعث بروز اسهال می‌شد.^۲

1. Dasilva EJ. Biological warfare, bioterrorism, biodefence and the biological and toxin weapons convention. EJB, pp 207.
& Poupard JA, Miller LA. Biological warfare. In: Lederberg J. Encyclopedia of microbiology. pp: 506-519.
2. Haweley RJ, Eitzen JR. Biological weapons: a primer for microbiologists. Ann Rev Microbiol; 55:235-237.

در سال ۱۱۵۵ میلادی بارباروسا در ایتالیا جنگ‌های بیولوژیک را وارد مرحله‌ای جدید کرد وی دستور داد تا از اجساد سربازان و حیوانات مرده برای آلوده کردن چاه‌های آب استفاده شود.^۱ در سال ۱۳۶۶ میلادی زمانی که مغول‌ها شهر کافا را محاصره کرده بودند طاعون در میان سربازان مغول گسترش یافت آنان سعی کردند تا از این بدشانسی به نفع خود استفاده نمایند و به این منظور اجساد قربانیان طاعون را به وسیله منجنیق به داخل شهر پرتاب کردند^۲ براساس برخی نظریه‌ها اپیدمی حاصل از این اقدام مقدمات بروز دومین پاندمی بزرگ طاعون (مرگ سیاه) را فراهم کرد.^۳

شواهدی وجود دارد که نیروهای روسی در سال ۱۷۱۵ میلادی از روش مشابهی علیه سوئدی‌ها استفاده کردند.^۴ در سال ۱۷۶۳ میلادی استفاده از سلاح‌های بیولوژیکی دچار یک جهش ناگهانی شد به این معنا که استفاده از یک بیماری خاص یعنی آبله تغییر کرد. در این سال سرجفری آمرست فرمانده نیروهای انگلیسی در آمریکای شمالی دستور داد آبله را در میان سرخپوستان بومی شایع کنند تا بدین وسیله جمعیت آنان را کم کنند در این دوران به خوبی مشخص شده بود که جمعیت بومی آمریکای شمالی نسبت به بیماری آبله به شدت حساس‌اند. برای انتشار آبله پتوهایبی که قبلاً توسط افراد آبله‌ای استفاده شده بود در میان بومیان به عنوان هدیه توزیع شد و این امر همه‌گیری آبله را در میان این بومیان سبب شد.^۵

1. Poupard JA, Miller LA. Biological warfare. In: Lederberg J. Encyclopedia of microbiology. pp: 506-519.

2. Roffey R, Lantrop K, Tegnell A, Elgh F. Biological weapons and bioterrorism preparedness: importance of public health awareness and international cooperation. Clin Microbiol Infect; 8:22-52.

3. Christopher G, Cieslak TJ et al. Biological warfare: ahistorical perspective. JAMA 278

4. Kortepeter M, Christopher G., Cieslak T, et al. USAMIIDs medical management of biological casualties handbook. US government printing office ; 1:35.

5. Christopher, ioc cit.

ایالات متحده آمریکا و کشورهای غربی به‌عنوان بزرگ‌ترین تولیدکننده و عاملان اصلی استفاده از سلاح‌های بیولوژیک (ویروس‌ها، پرئون‌ها، باکتری‌ها و ...) در دنیای امروز هستند که به‌طور متناوب در جنگ‌های مختلف این سلاح‌ها را آزمایش کرده‌اند. امروزه از سلاح‌های میکروبی به‌عنوان سلاح‌های پیشرفته در جنگ‌های آینده یاد می‌شود که این سلاح‌ها قادرند با کمترین هزینه و بدون نیاز به لشکرکشی، عوامل حیاتی در یک محدوده موردنظر را به‌طور اعجاب‌انگیز و البته وحشیانه نابود نمایند و باعث نابودی انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و خسارت عظیم زیست‌محیطی شوند.

- استفاده ارتش روسیه از اجساد قربانیان آلوده به طاعون علیه شهر روال در سال ۱۷۱۰ میلادی از جمله این کاربردها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- استفاده از باکتری طاعون در شهر چوسین توسط ژاپنی‌ها در سال ۱۹۴۰

- آزمایش سیاه‌زخم در سواحل اسکاتلند توسط انگلیسی‌ها در سال ۱۹۴۱

موردی که در سال‌های اخیر رخ داد، تجهیز کشور عراق به این سلاح‌های بیوتروریستی توسط غرب و آمریکا است. طبق اعلام سازمان‌های بین‌المللی و تأیید خود عراق، این کشور در سال ۱۹۹۵، ۱۰۰ بمب و ۱۳ کلاهک موشک اسکاد برای حمل بوتولینوم از کشورهای اروپایی در اختیار گرفته بود. همچنین ۲۸ بمب و ۱۰ کلاهک موشک اسکاد برای سیاه‌زخم و ۱۶ بمب و ۲ کلاهک موشکی برای آفات‌توکسین و راکت‌های ۱۲۲ میلی‌متری پر شده با سیاه‌زخم و سایر سموم در اختیار داشت که قصد استفاده از آنها در سال‌های پایانی جنگ علیه ایران را در سر می‌پروراند.

با وجود آن‌که بزرگ‌ترین زرادخانه‌های سلاح‌های بیولوژیک در آمریکا و کشورهای غربی قرار دارد و از آن در جنگ‌ها به‌صورت نامتعارف استفاده می‌نمایند ولی در سال‌های اخیر سران همین کشورها با تبلیغات وسیع رسانه‌ای مردم خود را از کاربرد آنها در کشورهای غربی به وحشت انداخته‌اند. متأسفانه مسلمانان و کشورهای اسلامی در معرض اتهام به‌کارگیری این سلاح‌ها هستند و به‌خاطر ایجاد نفرت و ترس از اسلام، هرچند گاه خبری را در رسانه‌های غربی در این مورد منتشر می‌نمایند.

۱-۲- تبیین موضوع (بیان مسئله)

استفاده از سلاح‌های بیولوژیک در جنگ‌ها و درگیری‌ها موجب از بین رفتن انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و تخریب محیط‌زیست می‌گردد. هدف از انجام این تحقیق بررسی این موضوع از نظر فلسفه اخلاق و شرع اسلام می‌باشد.

۱-۳- سؤالات اصلی

سؤالات اصلی تحقیق حاضر این است:

- آیا استفاده از سلاح‌های بیولوژیک در جنگ‌ها و درگیری‌ها از نظر اخلاق و شرع اسلام مجاز است؟
- آیا کشتن مردم بی‌گناه در جنگ‌ها و درگیری‌ها از نظر اخلاق و شرع اسلام مجاز است؟
- آیا از بین بردن حیوانات و گیاهان در جنگ‌ها و درگیری‌ها از نظر اخلاق و شرع اسلام مجاز است؟
- آیا تخریب محیط‌زیست در جنگ‌ها و درگیری‌ها از نظر اخلاق و شرع اسلام مجاز است؟
- چالش‌های اخلاقی ناشی از جنگ‌ها و درگیری‌ها برای جوامع انسانی و محیط‌زیست چیست؟

۱-۴- سؤال‌های فرعی

- چالش‌های اخلاقی ناشی از استفاده از تسلیحات بیولوژیک چیست؟
- برای برون‌رفت از این چالش اسلام چه دستورات اخلاقی را توصیه می‌کند؟

۱-۵- فرضیه تحقیق

طبق متون اخلاقی و احادیث معتبر، اسلام با کاربرد سلاح‌های بیولوژیک در جنگ‌ها و کشتار مردم مخالفت دارد.

۱-۶- اهمیت و ضرورت موضوع پژوهش

از جنبه اخلاقی اسلام به‌عنوان یک دین الهی مخالف جدی کشتار دسته‌جمعی مردم بی‌گناه و استفاده از تسلیحات بیولوژیکی است. ولی تاکنون مطالعه جامع و کافی در زمینه دیدگاه اسلام در استفاده از

تسلیمات بیولوژیک و چالش‌های ناشی از آنها صورت نگرفته است. لذا انجام تحقیق در این خصوص برای تبیین موضوع ضروری است.

۱-۷- روش تحقیق:

روش تحقیق در این مطالعه روش توصیفی- تحلیلی است در این روش ابتدا اسناد، مدارک و اطلاعات و داده‌های لازم را از مراکز آرشیوی، کتابخانه‌ها، مجلات، فصلنامه‌ها و سایت‌های علمی جمع‌آوری کرده و سپس فیش‌برداری و بعد براساس فصول پایان‌نامه طبقه‌بندی نموده سپس تجزیه و تحلیل می‌گردد.

در این تحقیق برای جمع‌آوری اطلاعات از منابع معتبر و کتب اسلامی و مرجع در کتابخانه دانشگاه تربیت مدرس و موتورهای جستجوگر و برخی از سایت‌های اسلامی استفاده شد. در این رابطه از واژه‌های سلاح‌های کشتار جمعی، سلاح‌های بیولوژیک، جنگ و کشتار در ادیان، اخلاق کاربردی، حسن و قبح عقلی بیشترین استفاده به عمل آمد. در نهایت مطالب جمع‌آوری دسته‌بندی و تجزیه و تحلیل گردید.

۱-۸- پیشینه تحقیق:

تاکنون تحقیق کافی و بسنده‌ای در زمینه جنبه‌های اخلاقی کاربرد سلاح‌های بیولوژیک در اسلام انجام نشده است. با این حال برخی از محققین همانند حسینی (۱۳۹۰) در مورد کاربرد سلاح کشتار جمعی از دیدگاه اسلام تحقیق بسیار خوبی داشته‌اند.^۱

۱-۹- تعریف مفاهیم:

مفاهیم مورد استفاده در پژوهش به شرح زیر می‌باشند.

اخلاق:

---

۱. سیدابراهیم حسینی، سلاح‌های بیولوژیک از دیدگاه اسلام، سال اول، شماره اول، پاییز ۱۳۹۰، صفحه ۱۲۳ - ۱۴۳

اخلاق در لغت^۱

«اخلاق» در اصل، واژه‌ای عربی است که مفرد آن «خُلُق» و «خُلُق» می‌باشد. در لغت به معنای «سرشت و سجیه» به کار رفته است؛ اعم از اینکه سجیه و سرشتی نیکو و پسندیده باشد مانند جوانمردی و دلیری، یا زشت و ناپسند باشد مثل فرومایگی و بزدلی. لغت‌شناسان عموماً آن را با واژه «خَلَق» هم‌ریشه دانسته‌اند. وقتی گفته می‌شود فلان کس خُلُق زیبایی دارد، یعنی نیرو و سرشت یا صفت معنوی و باطنی زیبا دارد. در مقابل، هنگامی که می‌گویند فلان کس خَلَق زیبایی دارد، به معنای آن است که دارای آفرینش و ظاهری زیبا و اندامی سازگار است.^۲

اخلاق در اصطلاح^۳

اخلاق در اصطلاح دانشمندان و عالمان اخلاقی، معانی و کاربردهای متفاوتی دارد. در اینجا به پاره‌ای از مهم‌ترین آنها اشاره می‌کنیم:

۱. صفات راسخ نفسانی

رایج‌ترین و شایع‌ترین کاربرد اصطلاحی اخلاق در بین اندیشمندان و فیلسوفان اسلامی، عبارت است از صفات و هیئت‌های پایدار در نفس که موجب صدور افعالی متناسب با و بدون نیاز به تفکر و تأمل از انسان می‌شوند.

شیخ ابوعلی مسکویه در تعریف اخلاق می‌گوید: اخلاق حالتی نفسانی است که بدون نیاز به تفکر و تأمل، آدمی را به سمت انجام کار حرکت می‌دهد.^۱

۱. آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی فلسفه اخلاق. ص ۱۹ الی ۲۵.

۲. محمدمرتضی الزبیدی، تاج العروس من جواهر القاموس، ج ۶، ص ۳۳۷؛ ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۱۹۴؛ اسماعیل‌بن‌حماد الجوهری، الصحاح، ج ۴، ص ۱۴۷۱.

۳. آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی، همان.

علامه مجلسی نیز در تعریف اخلاق می‌گوید: اخلاق ملکه‌ای نفسانی است که کار به‌آسانی از آن صادر می‌شود. برخی از این ملکات فطری و ذاتی‌اند، و پاره‌ای از آنها نیز با تفکر و تلاش و تمرین و عادت دادن نفس به آنها، به دست می‌آیند...؛ چنان‌که بخیل در ابتدا با سختی و جان‌کندن چیزی را می‌بخشد، اما در اثر تکرار، بخشش به‌صورت خوی و عادت او در می‌آید.^۲

مرحوم فیض کاشانی نیز اخلاق را این‌گونه تعریف می‌کند.^۳

اخلاق، هیئتی است استوار و راسخ در جان، که کارها به‌آسانی و بدون نیاز به تفکر و اندیشه از آن صادر می‌شوند. اگر این هیئت به‌گونه‌ای باشد که افعال زیبا و پسندیده از نظر عقل و شرع، از آن صادر شود، آن را اخلاق نیک نامند و اگر افعال زشت و ناپسند از آن صادر شود، آن را اخلاق بد گویند.

طبق این تعریف - چنان‌که بعضی تصریح کرده‌اند^۴ صفات ناپایدار و غیرراسخ در نفس، مثل غضب شخص بردبار و یا صفاتی که از روی تفکر و تأمل صادر می‌شوند، مانند بخش‌بخیل، از دایره اخلاق و ارزش‌های اخلاقی بیرون می‌روند، اما از طرفی، هم شامل فضایل اخلاقی می‌شود و هم رذایل اخلاقی. بنابراین می‌توان از دو گونه اخلاق سخن گفت: اخلاق فضیلت و اخلاق رذیلت. البته بحث‌های فراوانی در اطراف منشأ پیدایش این صفات پایدار نفسانی انجام‌گرفته است؛^۵ عده‌ای معتقدند که اینها صرفاً در اثر تکرار عمل پیدا می‌شوند؛^۶ برخی دیگر منشأ آنها را

۱. ابوعلی مسکویه، کیمیای سعادت (ترجمه طهارة الاعراق)، ص ۵۷ - ۵۸.

۲. محمدباقر المجلسی، بحار الانوار، ج ۶۷، باب ۵۹، ص ۳۷۲، ذیل حدیث ۱۸.

۳. محسن فیض کاشانی، الحقائق فی محاسن الاخلاق، ص ۵۴؛ المحجّة البیضاء فی تهذیب الاحیاء، ج ۵، ص ۹۵.

۴. بترس البستانی، محیط محیط، ص ۲۵۱.

۵. محمد مهدی النراقی، جامع السعادات، ج ۱، ص ۲۱ - ۲۶.

۶. محمدباقر المجلسی، پیشین، ص ۳۷۲، ذیل حدیث ۱۸.

در وراثت و محیط اجتماعی و عواملی از این قبیل جسته‌اند و دسته‌سومی نیز آنها را ذاتی و فطری پنداشته‌اند؛ حال آنکه در مفهوم خُلق و ریشه لغوی آن، هیچ‌یک از این امور لحاظ نشده است. «سرشت و طبیعت» نفسانی، نسبت به اینکه در اثر تکرار و تمرین پیدا شود یا از راه وراثت و محیط به آدمی منتقل گردد و یا اینکه ذاتی و فطری انسان باشد، لا به شرط است.

۲. صفات نفسانی

گاهی منظور از اخلاق در اصطلاح اندیشمندان، هرگونه صفت نفسانی است که موجب پیدایش کارهای خوب یا بد می‌شود؛ چه آن صفت نفسانی به صورت پایدار و راسخ باشد و چه به صورت ناپایدار و غیرراسخ، و چه از روی فکر و اندیشه حاصل شود و یا بدون تفکر و تأمل سرزند. بنابراین اگر شخص بخیلی که سرشت او بخل‌ورزی و عدم بخشش است، احیاناً بذل و بخششی کند، این کار او خُلق بخشش به حساب آمده و از نظر اخلاقی دارای ارزش مثبت است، و یا اگر کسی از روی فکر و تأمل به کاری دست زند، آن کار نیز متصف به ارزش اخلاقی می‌شود.^۱

۳. فضایل اخلاقی

گاهی نیز واژه اخلاق صرفاً در مورد اخلاق نیک و فضایل اخلاقی به کار می‌رود؛^۲ مثلاً عده‌ای از فیلسوفان اخلاق غربی نیز در تعریف فضایل اخلاقی گفته‌اند: ملکات یا ویژگی‌هایی هستند که کاملاً ذاتی نباشند؛ همه آنها باید دست‌کم تا حدی به وسیلهٔ تعلیم و ممارست و یا شاید با موهبت به دست آمده باشند.^۳

۱. آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی فلسفه اخلاق. ص ۱۹ الی ۲۵.

۲. همان. ص ۱۹ الی ۲۵.

۳. ویلیام کی. فرانکنا، فلسفه اخلاق، ص ۱۴۰